

Զատու

հատվածներ

Շ Ի Ր Վ Ա Ն Զ Ա Ղ Ե

ԱՌ-ԱԶԻՆ ՄԱՍ

I

Մարկոս աղա Ալիմյանը ծանր հիվանդ էր:

Յոթ օր առաջ նա իր նոր կառուցվող տասնումեկերորդ տան վրա արհեստավորներին պատվերներ տալիս մարմնի մեջ զգաց անսովոր ցուրտ, եկավ տուն, պառկեց անկողին և այլևս չկարողացավ վեր կենալ: Բժիշկները մարդուն ուշադիր քննեցին և միաձայն հաստատեցին թոքերի բորբոքում:

Լուրը նույն ժամին տարածվեց ամբողջ քաղաքում: Ո՛վ չէր ճանաչում կալվածատեր և հանքատեր Մարկոս Ալիմյանին – այդ վաթսունհինգ տարեկան, կլորիկ մարմնով, ուռած թշերով, եռանդուն ու աշխույժ ծերունուն և չէր լսել նրա բազմավաստակ կյանքի խրատական պատմությունը: Ուղիղ հիսուն տարի առաջ, թողնելով իր աննշան ծննդավայրը, եկել, հաստատվել էր այն փոքրիկ, աննշան ծովեզրյա քաղաքը, որին վիճակված էր մոտիկ ապագայում ստանալ համաշխարհային հռչակ իր ստորերկրյա գանձերի շնորհիվ:

Այժմ տասնուիններորդ դարի վերջին քառորդում նրա մասին կազմվել էին կատարյալ առասպելներ: Պատմում էին, որ նրա հոյակապ տան ներքնահարկում կա մի առանձին սենյակ՝ մթին ու սառն ինչպես շիրիմ: Ոչ մի հողեղեն էակ նրա երկաթե դռներով ներս չի մտել: Այնտեղ են դարաված Մարկոս Ալիմյանի ոսկիներով լի տոպրակները: Ասում էին, որ ամեն գիշեր մռայլ ծերունին մեն– մենակ,

երկայն թավիշէ խալաթը հագին, գիշերային սև թասակը գլխին, ձեռին բռնած մի ճրագ, իջնում է վար, բաց է անում երկաթե դռները ժանգոտ բանալիով, համրում է տոպրակները և ավելացնում նոր ոսկիներ: Հավատացնում էին, թե այնտեղ մի պողպատե պահարանի մեջ փայփայելով պահում է այն տրեխները, որոնցով գաղթել էր իր ծննդավայրից տասնուհինգ տարեկան հասակում: Ասում էին նաև այն, որ գատիկ ու ջրօրհնէք տոների նախընթաց գիշերը, մի զույգ մում վառելով, աղոթում է պահարանի վրա չոքած և օրհնում է նվիրական տրեխները:

Նրա հոյակապ տները, որ հպարտ ճակատներով կանգնած էին քաղաքի կենտրոնական փողոցներում, մի-մի փուշ էին դարձել քաղաքացիների աչքում, նրա բազմաթիվ հողերից բխող նավթը խեղդում էր և գործարանի ծուխը կուրացնում նրանց աչքերը: Բայց մարդիկ գիտեին ինչպես զովացնել իրենց նախանձավառ սրտերը: Չէ որ Մարկոս Ալիմյանը եղել է ջրկիր, հետո դռնապան, հետո խոհարար, հետո մրգավաճառ, այնուհետև գինեվաճառ և այլն, և այլն... Եվ ոչ մի գործ նա չի վարել ազնվաբար: Գնալով Ռուսիա, նա այնտեղից բերել է կեղծ դրամներ և տգետների վրա սաղացրել: Նա խաբել է, գողացել է, գռվել ու կողոպտել է խեղճերին, նա նույնիսկ թունավորել է իր մի ընկերոջը: Նա ժլատ է, նրա ձեռները դողում են գրպանից դրամ դուրս բերելիս, ապրել չգիտե, դրամն է նրա հավատը, հոգին, աստվածը: Նրա ընդարձակ տունը, ուր ոչ մի օթյակ ծածկված չէ պաստառով, մռայլ բանտ է իր կնոջ ու զավակների համար: Այնտեղ կահ-կարասի չկա, ծառա չկա, խոհարար չկա: Նա իրեն տան համար պաշարեղեն ինքն է տուն բերում իր ձեռքով՝ առավոտները կանուխ, որ ոչ ոք չտեսնե: Նա գրպանում ունի երկաթաթելից շինած մի օղակ և միայն այն ձուն է գնում, որ այդ օղակով չի անցնում և շատ անգամ պտտում է ամբողջ շուկան այդ չափի ձվեր գտնելու համար:

Շատ շատերը գիտեին, որ այդ բոլորը մտացածին է, որ Ալիմյանի տանը ծառաներ էլ կան, խոհարար էլ, կահ-կարասի էլ, նույնիսկ փարթամ կահ-կարասի: Գիտեին, որ եթե Մարկոս աղան մի օղակ ունի, այդ այն է, որով անխնա սեղմում է իր պարտապանների կոկորդը: Բայց սև նախանձը կուրացրել էր մարդկանց, և հնարում էին ամեն ինչ, որ կարող էր քիչ թե շատ հանգստացնել կյանքի անհաջողություններից ժանգոտված ու թթված սրտերը:

Մանձարձակ ծաղրում էին, գրպարտում, հայհոյում քաղաքի առաջին միլիոնատիրոջը, սակայն միայն հետևից: Իսկ երբ աղան, կլորիկ փորը դուրս ցցած, բաղի պես աջ ու ձախ երերվելով, գնում էր փողոցով կամ անցնում էր խանութից խանութ և կամ կլուբ էր մտնում, ամենքն աշխատում էին որսալ նրա հայացքը, որպեսզի բարևեն խոնարհ և արժանանան նրա արհամարհական պատասխանին: Այնինչ Մարկոսը, այդ նախկին ջրկիրը, դռնապանը, ինքը ոչ ոքի բարևին չէր սպասում, բացի մեկից և այդ մեկը երկրի իշխանն էր – նահանգապետը: Քսանուհինգ տարի էր, որ վերադարձնում էր իր ինքնասիրության և պատվի կորուստները, ընդունելով ուրիշներից այն, ինչ որ ինքը քսանուհինգ տարի շարունակ շտայլել էր իրենից մեծերին ու գորավորներին:

Եվ ահա այսօր մեռնում է անվանի քաղաքացին, խելացի մարդը, տոկուն վաճառականը, որ ամբողջ կյանքն անց է կացրել անդուլ գործունեությամբ, քրտինքը ձակատին, խիղճը հանձնած երկաթե անդուկին և հոգին գրպանը դրած:

Նրա բնակարանը գտնվում էր քաղաքի կենտրոնում: Տունը, հարկավ, սեփական էր: Այդ մի երկհարկանի շինություն էր սրբատաշ քարից, տափած, կպրածածկ տանիքով: Ստորին հարկը բաղկացած էր խանութներից ու գրասենյակներից, վերինն ամբողջովին Ալիմյաններինն էր:

Օգոստոսի չոր և ջերմ օրերից մեկն էր: Արեգակը թեքվել էր դեպի մուտքը և նրա վերջին ճառագայթները ողողել էին բուսականությունից զուրկ, անհրապույր քաղաքը և նրա առջև տարածված ծովի մակերևույթը: Ծանր ու ճնշող է այդ քաղաքի արտաքին տպավորությունը: Հեռվից դիտողին նա իր տափակ տանիքներով, մերկ փողոցներով պատկերանում է այնպես, որ կարծես մի սոսկալի հրդեհ լափել է բոլորը, ինչ որ կարող է լափվել կրակից, և թողել է մի վիթխարի կմախք: Շրջակայքն ավազուտ կամ նավթի լճերով ծածկված, այստեղ ոչինչ չի մեղմացնում արեգակի տրոպիկական տապը, նույնիսկ ծովը: Քարե պատերը շիկանում են կիզիչ ճառագայթներից, ավազը խանձվում է, օդը դառնում հեղձուցիչ: Բնակիչները շտապում են լողարանները, և օրը մինչև երեկո ծովը լի է մերկ մարմիններով, որոնք մերթ փայլփլում են արեգակի տակ և մերթ սուզվում ջրի մեջ որպես դելփիններ:

Ալիմյանների բնակարանի լուսամուտները դրսի կողմից նայում էին դեպի արևմուտք: Ամառը, սկսած տասներկու ժամից նրանց փեղկերը միշտ ծածկված էին լինում մինչև մութ երեկո: Այսօր նրանք բաց էին, բաց էին նաև ապակե փեղկերը, և փողոցի տոթն առատորեն հոսում էր ներս:

Այնտեղ տիրում էին անսովոր շարժում և իրարանցում: Ծառաներն ու գործակատարները շտապ- շտապ դուրս էին գալիս ու ներս մտնում, միմյանց հրամայում, միմյանց վրա բարկանում, գուր աշխատելով չաղմկել: Տան մուտքի առջև թոպե առ թոպե կանգ էին առնում կառքեր և նրանց միջից դուրս էին գալիս Ալիմյանների ազգականները, բարեկամները, ծանոթները՝ կեղծ ու անկեղծ վշտակցության արտահայտությունը դեմքերի վրա:

Ամենքն շտապում էին մահամերձ միլիոնատիրոջ տունը, որ վերջին անգամ տեսնեն նրան և գուցե մի բան իմանան կտակի մասին: Այնինչ մահամերձի ննջարանի դռները փակ էին: Այնտեղ, մահճակալի շուրջը հավաքվել էին մեռնողի ընտանիքի անդամները, միքանի մերձավորներ, ծխական քահանան և երկու- երեք բժիշկ: Մյուս այցելուները խմբվել էին հյուրասենյակում: Այդտեղ օդն այնքան խեղդուկ էր, որ մարդիկ հազիվ կարողանում էին շունչ քաշել և, չնայելով դրան, եկողը չէր ուզում հեռանալ: Թանկագին պարսկական գորգերից բարձրացել էր նոսր փոշի: Լուսամուտների թանձր ասվյա վարագույրների միջով ներս սփռվող արեգակի շողերը ոսկեգօծում էին այդ փոշին, օդի մեջ գոյացնելով թեք սյուներ, որոնք հետզհետե երկայնանում էին և հորիզոնական ձև ստանում: Նրանցից մեկի ծայրը հասավ անկյունում մարմարյա վառարանի վրա դրած բրոնզե ժամացույցին: Փայլեց ձվաձև ապակե ծածկոցը, և նրա տակ հրավառվեց գեղեցիկ կնոջ մի արձան՝ վեհ ճակատով, թուրը ձեռին, մի ոտը դրած ամենի առյուծի կոկորդին, որպես հաղթության աստվածուհի:

Այցելուների համբերությունը քանի գնում սպառվում էր: Սպասում էին մահամերձի մահին, իսկ նա դեռ չէր մեռնում: Ումանք ստեպ- ստեպ թեքվում էին և փակ դռների բանալիի անցքով նայում դեպի մահամերձի սենյակը կամ ականջ էին դնում՝ ձգնելով մի բան տեսնել կամ լսել: Հետո հեռանում էին, շշնջում միմյանց ականջին և գաղտուկ կատաղի հայացքներ ձգում սրա ու նրա վրա: Բանն այն է, որ յուրաքանչյուրն իր սրտում գաղտնի աղոտ հույս ուներ՝ որևէ կերպ հիշված լինել Մարկոս

աղայի կտակում:

Ննջարանի դռները հանդարտիկ բացվեցին, շշնջունները վայրկենաբար ընդհատվեցին, ինչպես ագռավների կռկռոցը հրացանի ձայնից: Դուրս եկավ մի մարդ՝ մոտ վաթսուն տարեկան, բարձրահասակ, առույգ ու խրոխտ: Նրա մաքուր սափրված երեսը, դեմքի խոշոր գծերը, աչքերի սուր արտահայտությունը, խիտ հոնքերը և մանավանդ թանձր ու ալելխառն ընչանցքը, որի ծայրերին միացած էին միրուքից մի- մի մաս և քունքերից քաշ ընկած բակերը – նիկողայոսյան զինվորականի տպավորություն էին գործում: Նա հագած էր ռուս քաղաքացիական աստիճանավորի հնամաշ ու գունատ մունդիր – ու կրծքի վրա քաշ արած մի կարմրագույն խաչաձև շքանշան:

– Սրաֆիոն Գասպարիչը, – ասացին այս ու այն կողմից և անմիջապես շրջապատեցին ծերունուն, որ դարձավ մի տեսակ թիկնապահներով պաշտպանված գոռոզ հրամանատար:

– Փոնչ աշխարհ, փոնչ աշխարհ, – արտասանեց աստիճանավորը, աչքերը շրջապատողների վրայով ուղղելով դեպի դիմացի պատն ու կրծքի շքանշանն ուղղելով, – մարդը հոգին չի կարողանում Աստծուն տալ՝ որդուն չտեսած...

Բոլորը միաձայն զարմացած հարցրին: – Մի՞թե մահամերձ աղայի բոլոր զավակները այս խորհրդավոր պահին նրա մահձակալի քով չեն:

– Խոսքս մեծ որդու մասին է, – հառաչեց Սրաֆիոն Գասպարիչը, գլուխը տխրորեն շարժելով:

– Մեծ որդուն. Սմբատին, – հարցրին շրջապատողները, ավելի ու ավելի մոտենալով ծերունուն և իրարու հրելով:

– Այո՛, Սմբատին, – պատասխանեց Գասպարիչը, – պիտի գա, բոլոր առ բոլոր սպասում ենք նրան: Մարդը մի շաբաթ առաջ նրա անունը լսելիս դեմքը թթվեցնում էր, հիմա հոգին չի տալիս չտեսած:

– Հեռագրե՞լ եք:

– Իհարկե: Այսօր սպասում ենք: Գնացքը ո՞ր ժամին է գալիս Մոսկվայից:

– Հինգ ժամից քառասուն բոլոր անցած...

– Վեց ժամին հինգ բոլոր է մնում, հիմա եկած պիտի լինի, – ասաց ծերունին, նայելով իր ծոցի ժամացույցին և խումբը ձեղքելով, մոտեցավ լուսամուտներից մեկին:

Բոլորը հետևեցին նրան, միշտ իրարու հրելով ու իրարու առաջելով:

- Գալիս է,- գոչեց մեկը, որ ամենից թեթևաշարժը լինելով, ամենից արագ էր մոտեցել լուսամուտին:

Մրաֆիոն Գասպարիչը շտապեց նախասենյակ: Մի քանի րոպե անցած վերադարձավ՝ հասակով իրենից մի փոքր ցած, առողջադեմ մի երիտասարդ տղամարդու հետ: Բոլորը ճանապարհ տվեցին նորեկին, աջ ու ձախ բաժանվելով երկու շարքերի և շտապելով իրենց դեմքերին տալ ավելի տխուր արտահայտություն: Նորեկը, վերցնելով իր հարդե նեղ եզրերով գլխարկը, բարևեց աջ ու ձախ, քաղաքավարի, բայց շատ սառը և շտապ քայլերով գնաց հիվանդի ննջարանը: Ներկա եղողները նորից մերձեցան իրար՝ միանգամից փոխելով իրենց դեմքերի տխուր արտահայտությունը մի տեսակ արհամարհականի:

Մահամերձի մահճակալը դրված էր պատի տակ, լուսամուտի առջև: Մի կողմում կանգնած էր մեռնողի կինն աղջկա հետ, մյուս կողմում՝ որդիները: Ինքը՝ մահամերձը, նստած էր անկողնի մեջ, հենված փափուկ բարձերին, ծնկները մետաքսե վերմակով ծածկած, ուսերն ու կուրծքը կիսով չափ մերկ, գլուխն անգոր վար թեքած: Բժիշկը նորից նրա կաշվի տակ մեջքի կողմից սրսկում էր ինչ-որ սթափեցուցիչ հեղուկ: Անհրաժեշտ էր քանի մի րոպե ևս պահպանել նրա կյանքը հյուծված ու քայքայված անոթի մեջ:

Մահամերձն աչքերը բաց արավ, գլուխը դանդաղորեն բարձրացրեց: Նրա դեմքն արդեն ընդունել էր մահանիշ հողագույն ստվերագծեր, բերանի անկյունների բնորոշ ակոսներն այժմ հարթվել էին, կլորիկ երեսը երկայնացել էր, մնում էր ինչ-որ անհանգստության մի թույլ ժպիտ թառամած շրթունքների վրա:

Բժիշկը կամացուկ հաղորդեց նրան որդու ժամանման լուրը: Նույն վայրկյանին եկվորը, մի կողմ ձգելով գլխարկն ու ճամփու պայուսակը, չոքեց ծերունու մահճակալի առջև և գլուխը թեքեց, որ համբուրե մեռնողի չոր, սառած ձեռը:

Կյանքի վերջին շողը լուսավորեց Մարկոս Ալիմյանի հողագույն դեմքը, աչքերը լայն բացվեցին, և մի անցողիկ ուրախություն վայրկենաբար պարզեց հոնեղ ճակատը, որ նրա վաթսունամյա գոյության ընթացքում երբեք չէր արտահայտել զվարթություն: Արյունաքամ շրթունքների միջից արձակելով մի խուլ մրմունջ, թույլ ձեռներով գրկեց որդու գանգրահեր գլուխը և սեղմեց կրծքին, որքան կարող էր ամուր:

Տիկին Ալինյանն սկսեց հեկեկալ: Նրան հետևեց իր աղջիկը, հետո՝ որդիները: Այժմ ծերունին կարող էր իր հոգին ավանդել, ծօ, ոչ հանգիստ, ինչպես կփափագեր, այլ մի անջնջելի վիշտ սրտի մեջ, ութ տարի էր նա չէր տեսել որդուն, անդրանիկ որդուն, որի վրա այնքան հույսեր էր դրել, որին սիրել էր ամենից ավելի և որին պիտի հանձներ իր բոլոր գործերը: Եվ ոչ միայն չէր տեսել, այլև չէր ուզում տեսնել, նույնիսկ լսել անգամ նրա անունը: Ա՛հ, ճրքան հուսախաբ արավ նրան այդ սիրված որդին և ճրքան տանջանքներ պատճառեց, որպիսի հոգեկան մորմոք, որը թշնամիներից և նախանձամիտներից գաղելու համար հարկավոր էր գերբնական կամքի գորություն: Անիծվի՛ այն օրը, երբ նա թույլ տվեց ի՛ր Սմբատին գնալ ուրիշ երկիր՝ ուսումը շարունակելու, անիծվի նա, որ կորզեց իրենից իր որդուն...

Մահամերձը ցանկանում էր դուրս թափել սրտի մեջ կուտակված դառը մաղձը, ասել բոլորը, բոլորը ինչ որ զգացել էր ութ տարվա ընթացքում: Ասել՝ արտասուքով ողողելով ձամփից շեղված որդու մոլի գլուխը: Բայց ուժերը դավաճանում էին: Բժշկի ջանքերն այլևս անգոր էին կենդանություն ներշնչել սառող մարմնին: Սակայն մի երկարատև, խորը, շատ խորը հայացք, որ գալիս էր գերեզմանի խորքից, ամեն ինչ պարզեց մեղսագործ որդու համար, որ այժմ ոտքի ելած, ճգնում էր գսպել իր արցունքը, որպեսզի ցույց չտա իր հոգու տկարությունը:

- Մենամկ ես եկել,- կարողացավ միայն հարցնել մեռնողը:

- Մենակ,- պատասխանեց որդին հակիրճ, հասկանալով թե ինչ իմաստով է տրվում իրեն այդ պարզ հարցը:

Մնայլ ժպիտը ծերունու դեմքի վրա մի ակնթարթ տեղի տվեց հուսո շողին. մի՞թե նրա տանջանքները լուրջ պատճառ չեն ունեցել, մի՞թե անիրավաբար է անիծել որդուն: Բայց ահա ծերունու պղտոր հայացքն ընկավ որդու ոսկե մատանու վրա, որ նրա ամուսնության նշանն էր, և նրա անգոր գլուխն ընկավ բարձի վրա, ու աչքերը փակվեցին:

- Անցածը վերադարձնել չի կարելի, հայր, օրհնի՛,- արտասանեց որդին մի տեսակ խուլ ձայնով, որի մեջ զգացվում էր դառը կսկիծ և ոչ զղջում:

Ոչ որ ներկա եղողներից չհասկացավ խոսքի բուն իմաստը և չըմբռնեց, թե ճրքան է մորմոքվում այդ պահին այդ առողջակազմ, ինքնավստահ դեմքով որդու վիշտը:

Հայրը ժողովեց վերջին ուժերը և արդեն սառչող շրթունքների

միջից արձակեց.

- Անիծվի՛ն, եթե վերջին կամքս չես կատարիլ...

Այդ վայրկյանին նա սոսկալի էր, ինչպես ինքը մահը, սոսկալի մեղսագործ որդու համար:

- Տնօր ինձ,- լսվեց դարձյալ ծերունու անդրգերեզմանային ձայնը և նրա սառցային հայացքը գամվեց կնոջ երեսին:

Կինը նրա բարձի տակից դուրս բերեց մի մեծ ծրար, որը կնքված էր կարմիր զմուռսով: Մեռնողն ապակյա աչքերով նշան արավ դեպի Սմբատը, և մայրը ծրարը տվեց որդուն:

- Անիծվի՛ն, եթե չես կատարիլ:

Այս եղավ Մարկոս Ալիմյանի վերջին խոսքը, որ սակայն դուրս թռավ նրա բերանից, շատ պարզ և շատ որոշ: Չքացող կյանքի վերջին գորավոր ցնցումն էր այդ, սպառված աղբյուրի վերջին կաթիլները, որ մի առանձին թափով են ընկնում ցամաքած ավազանի մեջ: Ծերունու դեմքը, թեթևակի աղավաղվեց մահու ցուրտ սյուրքից: Դառն, անհանգիստ ժպիտը, որ միայն մի քանի վայրկյան էր հեռացել, մնաց սառած բերանի անկյուններում: Միլիոնների տերը և ընդհանուր նախանձի առարկան մեռավ, իր հետ տանելով մի ծանր վիշտ, որից ազատվելու համար պատրաստ էր իր հարստության կեսը զոհել: Եվ այդ վիշտը նրա զավակներն էին:

Այրիացած Ոսկեհատն ազատություն տվեց հեկեկանքին, հարձակվելով ամուսնու սառչող դիակի վրա: Նրան հետևեց աղջիկը՝ տիկին Մարթա Մարութխանյանը: Սրաֆիոն Գասպարիչը, որ Ոսկեհատի եղբայրն էր, բռնեց նրանց թևերից, հետ քաշեց: Հարկավոր է հանգուցյալին թողնել, որ հանգիստ փչե իր վերջին շունչը:

- Խեղճ մարդ, տանջվեցիր որդիներիդ ձեռքում, տանջվեցիր,- կրկնում էր Ոսկեհատը:

Նույնը կրկնում էր և նրա աղջիկը:

Սրաֆիոն Գասպարիչը գրեթե ուժով նրանց տարավ մյուս սենյակը: Այնտեղ նրանք կարող են ազատություն տալ իրենց լեզուներին ու արցունքներին: Հետո նա բոլորին խնդրեց անցնել այնտեղ: Սմբատը դուրս եկավ, թաշկինակն աչքերին սեղմած: Նրա հետևից գնացին մյուսները: Այնտեղ Ոսկեհատն հարձակվեց նորեկ որդու վրա և սկսեց համբուրել խանդավառությամբ: Վիշտը նրա մեջ խառնվել էր

ուրախության հետ: Կորցնելով ամուսնուն, որի հետ քառասուն տարի ուրախացել էր ու տխրել, նա գտնում էր որդուն, որին ութ տարի էր կորած էր համարում:

– Շատ տառապեց խելճ մարդը, շատ, – կրկնում էր նա հեծկլտանքով, – գիշեր– ցերեկ բերանի խոսքն էր. «Որդիս մոռացավ իր պապերի հավատը, որդիս խայտառակեց ինձ»:

Սմբատը, մեջքը պատին հենած, գլուխը թեքած կրծքին, շրթունքները կրծոտում էր անխնա: «Անիծվիս, եթե չկատարես», – հնչում էին նրա ականջին հոր վերջին խոսքերն այնքան ահեղ, որ նա ցնցվում էր ամբողջ մարմնով, աջ ձեռքի մեջ ամուր սեղմելով նվիրական ծրարը:

Բոլոր ներկա եղողների հայացքներն ուղղված էին դեպի այդ ծրարը, իսկ ամենից ավելի՝ մեկինը: Դա հանգուցյալի երկրորդ որդին էր՝ Միքայելը, քսան և ութ տարեկան մի երիտասարդ, նուրբ կազմվածքով, նիհար, գունատ, ածխի պես սև մազերով և նորածն սրուկ միրուքով: Նրա խոշոր, մուգ ընկուզեգույն աչքերն արտահայտիչ էին, խելացի և միևնույն ժամանակ, կարծես, անտարբեր դեպի ընտանեկան վիշտը: Արդարև նրա համար կորուստն այնքան մեծ չէր, որքան իր եղբորը հանձնված ծրարի բովանդակությունը: Գիտեր, որ այդ ծրարի մեջ ամփոփված է հանգուցյալի կտակը, բայց ինչ կտակ – ահա խորհրդավոր ժամի էականը, ահա այն, որ պիտի որոշե իր ճակատագիրն ու ապագան: Մերթ ընդ մերթ նա այնպիսի անհամբեր և ներվային շարժումներ էր անում, որ կարծես ուզում էր հարձակվել ավագ եղբոր վրա և խլել նրանից ծրարը, որ սպունգի պես ծծում էր նրա ամբողջ ուշադրությունը, նույնիսկ բոլոր զգացումները:

– Չլինի՞ թե ծերունին խենթացավ և ինձ զրկեց ժառանգությունից, – դարձավ նա մոտ քառասուն տարեկան մի տղամարդի, որ քայլ առ քայլ հետևում էր նրան:

Դա հանգուցյալի փեսան էր, Մարթայի ամուսինը, քաղաքում բավական ականավոր գործարանատեր և միևնույն ժամանակ սպեկուլյանտ Իսահակ Մարութխանյանը: Արտաքինն այդ մարդուն պատկերացնում էր վերին աստիճանի անվրդով հոգու տեր, հաշվագետ, սառը, եսամոլ: Հագած էր երկայնափեշ սև ռեդինկոտ, մոխրագույն անդրավարտիք և սև մետաքսե խոշորագույն փողկապ: Միջահասակ էր, կարճ խուզած սև մազերով, փոքրիկ իսպանական ձևի մորուսով, խնամքով սանրած և վեր ցցած բավական թանձր բեղերով:

Չնայելով իր տարիքին, նրա այտերը կարմիր էին, ինչպես տասնևմեկ տարեկան պատանու թշեր: Մինչդեռ պարզ ակնոցների տակից նայում էին մի գույզ կանաչ- դեղնավուն աչքեր, որոնց արտահայտությունը ոչ այնքան խելացի էր, որքան նենգամիտ ու հրող: Ուռած և նույնպես կարմիր շրթունքների վրա ծփում էր մի շինծու և անախորժ ժպիտ, որ կարծես ասում էր. «Մի կարծեք, որ ես հիմարի մեկն եմ»: Կանգնած էր նա հանդարտ, անվրդով, գլուխը միշտ բարձր պահած, այնպես որ, կարծես, պարանոցը դրված էր երկաթե սեղմիչի մեջ: Գուցե նրան նեղում էր խիստ մաքուր և խիստ փայլուն օսլայած շապկի բարձր և ամուր օձիքը: Նրա կանաչ դեղնագույն բիբերը ձվաձև շրջանակների մեջ դառնում էին այս ու այն կողմ անագից շինած խաղալիքի աչքերի պես նույնչափ մեքենայաբար, որչափ մեքենայական էին նրա բոլոր ձևերն ու շարժումները:

Պարզ էր, որ աներոջ մահը մագու չափ չէր խլրտում նրա ազգակցական զգացումների նիրհը: Պարզ էր նաև, որ եթե բոլոր ներկա եղողները ըոպեաբար և տեղն ու տեղը մահանան, դարձյալ նրա աչքերը չափտի թրջվի: Իսկ իր կնոջ հեկեկանքներին ու արցունքներին նա նայում էր արհամարհանքով: Այնինչ պճնագարդ Մարթան, թաշկինակն աչքերին սեղմած, շարունակ հեկեկում էր բավական վարպետորեն: Եվ Իսահակն ավելի, քան ուրիշ մեկը, նրա որդիական ողբի մեջ զգում էր հոգու անսահման կեղծիք և տեսնում էր, որ կինը թաշկինակի տակից գաղտուկ դիտում է բոլորին, որ իմանա՝ ինչ ազդեցություն է գործում իր ողբը շրջապատողների ու մանավանդ այն եղբոր վրա, որի ձեռքումն էր հոր կտակը: Եվ ոչ ոք չէր լալիս անկեղծորեն, բացի այրիից, իսկ տասնուվեց տարեկան Արշակը, որ ընտանիքի մեջ ամենակրտսերն էր, անտարբեր աչքերով նայում էր մերթ մեկին, մերթ մյուսին, կարծես գիտնալու համար, թե ինչ է կատարվում իր շուրջը: Քիչ անցած՝ սգալի տեսարանն սկսեց նրան ձանձրացնել, և նրա թուխ գույնի և խոշոր գծերով դեմքը, որի վրա նկատվում էր մի տեսակ անժամանակ զարգացում և նույնիսկ չափահաս տղամարդի հավակնություն, անկարող էր թաքցնել այդ ձանձրույթը:

Այրին և լալիս էր, և՛ արտասովախառն ձայնով պատմում հանգուցյալի տանջանքները, նա գլխավորապես դառնում էր իր ավագ որդուն, և նրան հաղորդում բոլորը, ինչ որ անցել էր ութ տարվա ընթացքում:

Խեղճ մարդ, նա չկամեցավ հիսուն տարվա արյուն-քրտինքով վաստակածը քամուն տալ, այսինքն՝ ձգել երկրորդ որդու՝ Միքայելի ձեռքը:

- Մի՛ չարանար,- դարձավ այրին երկրորդ որդուն, որ մի կատաղի հայացք էր ձգել նրա վրա,- ես հորդ խոսքերն եմ կրկնում: Նա վախեցավ, որ դու մի տարի չանցած չոր տափի վրա կթողնես ամենքիս, և կանչեց Մոսկվայից Սմբատին: Ասաց. «Կասես նրան, որ շռայլ եղբորը ճանապարհի բերե, Արշակին լավ մտիկ անե, քեզ էլ մենակ չթողնե: Կասես, որ ինչքան ինձ տանջեց - հերիք է, թող գոնե քեզ խնայե, դու էլ խեղճ ես, դու էլ անուն ու պատիվ ունես»:

«Անուն ու պատիվ», կրկնեց իր մտքում Սմբատը, «այդ ես եմ, որ արատավորել եմ այդ անունն ու պատիվը մեր գերդաստանի»...

Այրին կանգ առավ, նոր հեծկլտանքը խեղդեց կոկորդի մեջ դառն խոսքերի հոսանքը: Մի քիչ զսպելով իրեն, նա կրկին դարձավ ավագ որդուն:

- «Ինչո՞ւ գնաց, կյանքը կապեց օտարագգի աղջկա հետ», կրկնում էր խեղճը: Տեսա՛ր, որդի. ինչպես նայեց ձեռիդ, ինչպես փոխվեց հանկարծ, այդ մատանին տեսնելով մատիդ: Նա գիտեր, որ օրենքով ամուսնացել ես ռուս եկեղեցում, գիտեր, որ երեխաներ ունես, բայց էլի չէր ուզում հավատալ այդ դժբախտությանը: «Չէ, ասում էր, չէ, խելքի կգա, կբաժանվի»: Այժմ, որդի, ահա դու և ահա հորդ կտակը... Արա, ինչ ուզում ես, բայց չլինի թե հորդ անեծքին արժանանաս: Լսեցի՛ր, լսեցի՛ր, «անիծվիս, եթե կամքս չկատարես»: Մեռնող հոր վերջին անեծքը երկնքից է գալիս, հոգին է, որ բերում է: Խեղճ մարդու միակ իղձն էր, որ թողես այնտեղ նրանց և գաս մտնես ծնողներիդ օջախը: Այժմ դու գիտես:

Սմբատը լուռ, անշարժ կանգնած էր միննույն դիրքում, միշտ ծրարը ձեռքում բռնած, մոր խոսքերը ճնշում էին նրա հոգին և սիրտը մորմոքում: Նրանց մեջ զգում էր իր արած քայլի բոլոր պատասխանատվությունն իր համար և ծանր հետևանքները՝ իր ծնողների համար: Բայց ի՛նքը, մի՞թե նրա դառնությունը պակաս էր եղել, քան ծնողներինը:

- Իսկ եթե չկարողանամ կատարել հանգուցյալի պահանջը,- հարցրեց նա գրեթե անգիտակցաբար և այնքան ցածր ձայնով, որ հազիվ լսվեց:

- Եվ չես կարող կատարել, եթե ազնիվ մարդ ես,- ասաց հանկարծ

Միքայելը՝ զգալի չափով գրգռված ձայնով:

Երկու եղբայրները նայեցին միմյանց երեսի: Միքայելի աչքերը վառվել էին մի տարօրինակ չարախնդությամբ, և նա շարունակ կրծոտում էր բարակ, քնքուշ բեղերը:

Մայրն ապշած նայեց նրան: Ինչ, միթե ազնիվ որդին պարտավոր չէ կատարել իր հոր վերջին կամքը:

- Միխակ,- արտասանեց նա սպառնալից հանդիմանությամբ:

- Այո,- բորբոքվեց Միքայելը,- դու կտակը գրել տվեցիր մեծ որդուդ անունով, բայց չզգացիր ինչ մեծ պատասխանատվություն և ծանր պարտք ես դնում նրա վրա: Այժմ թող նա վարվի ինչպես մի անազնիվ մարդ կամ ընդունե իր հոր անեծքը... նա ուրիշ ելք չունի:

Արտասանելով այս խոսքերը, նա շտապով դուրս գնաց: Նրան հետևեց Իսահակ Մարութխանյանը, մի սուր ու զննիչ հայացք ձգելով Սմբատի երեսին: Նրա քայլվածքն էլ նույնպես հանդարտ էր, ինչպես ձևերը:

- Բաց արա ու կարդա հորդ կամքը,- ասաց այրին որդուն:

- Ո՛չ, վաղը կկարդանք, թող առայժմ մնա իմ մոտ:

Նա ծրարը դրեց գրպանը և մի ծանր, երկարատև հառաչանք արձակելով՝ անցավ հյուրասենյակ, ուր ոմանք այցելուներից դեռ սպասում էին, հուսալով որևէ բան իմանալ հանգուցյալի կտակի բովանդակության մասին:

III

Հոր առանձնաստե՛նյակում նստած, Սմբատը կարգի էր բերում հանգուցյալի հաշիվները:

Սեղանի վրա փռված էին անթիվ թղթեր – պայմանագրեր, հաշվեթղթեր, մուրհակներ: Ծանոթանալով հանգուցյալի գործերին, մտքում որոճում էր այն ընթացքը, որ պիտի բռներ իր համար միանգամայն նոր և անծանոթ առևտրական ասպարեզում: Սակայն չէր կարողանում իր ուշքը հարատև կենտրոնացնել միայն այս խնդրի վրա: Կար մի ուրիշ բան, որ բռնությանը կաշկանդում էր նրա միտքը: Մերթ նրա առնական դեմքով սահում էր դառն ժպիտը, մերթ մռայլ ձակատը պայծառանում էր:

Սեղանի վրա թանաքամանին հենած էր մի մեծ լուսանկար: Ահա նրանք, այն թանկագին էակները, որ տարիներ շարունակ անջատել էին նրան մայրենի միջավայրից և ծանրացրել հոր անեծքը նրա հոգու վրա: Սոսկալի դիլեմա. նա ստում էր իր կնոջը և սիրում զավակներին: Տասնուհինգ օր էր ընդամենը բաժանվել իր սրտի ամենանուրբ ու ամենազգայուն թելերից, հոգու ամենաթրթռուն շողերից և այժմ որքան կարոտ, դառնություն ու վիշտ: Այո՛, նա միշտ սիրել է իր զավակներին, բայց երբեք այդչափ, երբեք: Եվ ահա նրան ուզում են ստիպել բաժանվել նրանցից, բաժանվել հավիտյան՝ հանուն ինչ–որ տխմար օրենքների, ինչ–որ վայրենի նախապաշարումների: Ի՛նչ, մի՞թե հնարավոր է դուրս գջլել սիրտը կրծքի տակից, անջատել հոգին մարմնից և... ապրել:

Ո՛չ, ոչ. նա չի սիրում իր կնոջը և վաղուց է եկել այն եզրակացության, որ երբեք չի սիրել նրան և ոչ էլ սիրվել նրանից: Դա մի սխալ էր, մի անզգուշություն, որ նա գործեց առանց ինքն իրեն հաշիվ տալու, առանց իր զգացումների խորքը վերլուծման ենթարկելու, ինչպես արել և անում են շատ շատերն իրենց երիտասարդ հասակում:

Իսկ երբ զգաց, որ մոլորվել է, արդեն ուշ էր, շատ ուշ: Ի՛նչ, նա որպես ազնիվ մարդ չպիտի կապվեր օրինական կապով այն ազնիվ ծնողների մաքուր և անապական աղջկա հետ, որին զրկել էր կուսությունից, հրապուրելով նրան և նրանից հրապուրվելով: Վերջապես, նա պիտի փողո՞ց նետեր այն փոքրիկ անմեղին, որի ծննդյան պատճառն էր, իր հարազատ զավակին: Եվ ինչո՞ւ, ո՞ր բարոյական իրավունքով: Ո՛չ, ո՛չ,

որքան ևս դառը լիներ մոլորությունը, այնքան քաղցր էր նրա հետևանքը: Եվ ահա նա ամուսնացավ, նրա ծնողների սև նախապաշարումներն ու անմիտ ավանդությունը զոհելով ազնվության զգացմանը և բարոյական մարդու տարրական պարտականությանը: Բնչ փույթ, որ նա վռնդվեց ծնողների հարկից և արժանացավ հոր անեծքին:

Այսօր նա վերադարձել է այդ հարկի տակ, մնում է անեծքը: Պենոք է կրել այդ անեծքը, թե՛ սիրտը կրծքի տակից դեն շարտելով, ազատվել այդ անեծքից: Հետո՞. միթե ավելի մեծ, ավելի դաժան մի անեծք չպիտի ծանրանա նրա հոգու վրա – անմեղների հավիտենական անեծքը: Ո՛չ, ո՛չ, նա կարող է ատել նրան, որին մի ժամանակ կարծում էր թե սիրում է և վաղուց արդեն ատում է, բայց ինչպե՞ս բաժանվի հարազատ զավակներից, քանի որ ամեհի գազանն անգամ դեն չի շարտում իր զավակներին: Ավելի դյուրին չի՞ լինիլ, արդյոք, կրել մի համառ ու խավարամիտ հոր անեծքը, կրոնակիցների ծաղրն ու արհամարհանքը, քան դառնալ անազնիվ մարդ, անսիրտ ծնող և կրել հոգու վրա սև արատ և խղճի վրա կապարյա ծանրություն:

Սմբատը նորեն ու նորեն վերցրեց նվիրական լուսանկարը և հպեց իր շրթունքներին: Նա չէր նկատում, որ այդ պահին մեկը հանդարտիկ մոտենում է իրեն անլսելի քայլերով:

Այրին մի վայրկյան կանգ առավ որդու հետևը, զգացվեց նրա հայրական սիրով ու գլուխը տխրորեն շարժեց: Բայց դա անցողիկ մի վայրկյան էր, մի թույլ շող, որ անցավ խավարի միջով և շուտով տեղի տվեց ավելի գորավոր ուժի: Եվ այրիի արյունաքամ շրթունքները դողացին ու նրա կրծքից դուրս թռավ մի ծանր հառաչանք:

– Քո զավակներն են,– հարցրեց նա, ձեռը դնելով որդու ուսի վրա:

Սմբատը ցնցվեց, գլուխը բարձրացրեց և նայեց մորը, որ հագած էր ոտքից մինչև գլուխ սգավորի զգեստ:

– Ասա՛, քո զավակներն են,– կրկնեց այրին:

– Այո՛, մայր, իմ հարազատ զավակներն են,– պատասխանեց Սմբատը՝ լուսանկարը դնելով իր տեղը:

– Ո՛չ, հարազատ չեն, ո՞րդի, ո՛չ:

– Մայր... արտասանեց Սմբատը հանդիմանորեն:

– Այո՛, այո՛, քեզանից են, բայց քոնը չեն:

– Մայր այդպես մի խոսիր, դու էլ ծնող ես, դու էլ ունիս զավակներ, դու էլ սիրել ես նրանց:

- Այո՛, սիրել եմ և սիրում եմ, բայց լսիր, որդի՛...

Այրին հանդարտ նստեց որդու դեմուդեմ, ձեռները դրեց կրծքի վրա և խորին կարեկցությամբ լի հայացքն ուղղեց նրա երեսին: Այդ հայացքը թեթևակի շփոթեցրեց Սմբատին, բարկության հետ մի տեսակ անցողիկ ատելություն զգաց նա դեպի իր ծնողը: Թվաց նրան, որ գտնվում է ոչ սիրող մոր, այլ մի անողորք դատավորի առջև:

- Որդի,- սկսեց այրին, ծանր հառաչելով,- բավական է, ինչքան խայտառակեցիր քեզ, ծնողներիդ ու ամբողջ մեր գերդաստանը: Դու խելոք տղա ես, մանկությունից եղել ես մտածող ու աչքաբաց: Հայրդ գիտեր այդ և դրա համար քեզ հանձնեց իր գործերը: Չե՞ս մտածում, որ արարմունքդ դեմ է մեր հայրերի ու պապերի ավանդություններին և մեր եկեղեցու սուրբ օրենքներին: Տասնուհինգ օր առաջ հայրդ նստած էր ահա այդտեղ, քո նստած բազկաթոռի վրա: Խեղճ մարդ, երբեք այնպես մտահոգ ու տխուր չէր եղել: «Ոսկեհանտ, ասաց նա, երազ եմ տեսել, շուտով մեռնելու եմ, ի՞նչ անեմ Սմբատի վերաբերմամբ, չեմ ուզում մեռնել անհաշտ»: Նա սկսեց լաց լինել, հեկեկալ երեխայի պես, հետո ձեռքը դնելով ուսիս վրա, երդվեցրեց ինձ ծնողներիս գերեզմանով, մեր զավակների ու եղբորս սիրով, որ ոտներդ ընկնելով, աղաչեմ, պաղատեմ քեզ խելքի գալ: Նա իր կտակի մեջ քիչ է գրել, բայց շատ է ասել: Գիշեր- ցերեկ նրա ուշքն ու միտքը դու էիր միայն, դու, որդի՛:

Եվ այրին մետաքսե սև թաշկինակով սրբեց արտասուքը:

- Մայր,- արտասանեց Սմբատը, զսպելով և իր բարկությունը, և իր ատելությունը,- ուրեմն դու ուզում ես, որ հարազատ զավակներիս փողո՞ց ձգեմ, ինչպես մի անպետք լաթ:

- Քան՛վ լիցի, որդի, ինչո՞ւ ես փողոց ձգում: Հայրդ փափագում էր, որ միայն անունդ խլես նրանցից և այդ օտարազգի կնոջից: Թող ապրեն, ինչպես ուզում են: Գոհություն Երկնավորին, հանգուցյալն այնքան հարստություն է թողել, որ դու կարող ես նրանց ապահովել մինչև մահ: Թող ուտեն քո ժառանգության մի բաժինը: Տերը նրանց հետ...

- Մայր, ես հասկացա քեզ, բավական է, այլևս ո՛չ մի խոսք այդ մասին,- ընդհատեց որդին տրտմությամբ:

Նա ոտքի ելավ և ձեռները դնելով անդրավարտիքի գրպանները, մոտեցավ լուսամուտին: «Ո՛չ մի խոսք». բայց ինչպե՞ս չխոսե մի մայր, որ որդու սիրուց տանջվել է ութ տարի շարունակ, և որի վրա մի

տանջված հայր սուրբ պարտականություն է դրել մոլորյալ որդուն ուղիղ ճանապարհի բերելու: Ինչպէս չխոսե մի մայր, քանի որ նրա սիրեցյալ զավակի վրա կարող է ծանրանալ հայրական անեծքը: Եվ Ոսկեհատը շարունակեց: Նկարագրեց իր տառապանքները, ամուսնու տանջանքները, ազգական – բարեկամների դառը կշտամբանքները, ծանոթների պարզ ու խուլ ատելություններն ու արհամարհանքները, ազգի և եկեղեցու անեծքները...

Մնբատը լսում էր լուռ, հուզված, անդադար անցուդարձ անելով: Երբ մայրն ավարտեց իր ասելիքը, նա ձեռն ամուր զարկեց ճակատին և մազերը ճանկելով, արձակեց մի դառն ու երկարատև հառաչանք: Ապա ասաց.

– Մայր, ասացիր ինչ որ ուզում էիր ասել: Այժմ թո՛ղ ինձ հանգիստ, թո՛ղ որ մենակ մտածեմ իմ անելիքի մասին:

– Բայց այսօր, չէ՞, այսօր կվճռես անելիքդ,– համառեց այրին:

Ներս մտավ Սրաֆիոն Գասպարիչը և սկսեց քրոջը հանգստացնել: Դեռ ժամանակը չէ այդ ծանր խնդիրը վճռելու: Թող սուգի օրերն անցնեն, հետո ինքը կխոսե Սմբատի հետ, կբացատրե բոլոր հանգամանքները և կհամոզե, որ չի կարող հոր վերջին ցանկությունը չկատարել: Իսկ այսօր պետք է ընդունել թեմական առաջնորդին, որ ցանկություն է հայտնել «սգավորին անձամբ մխիթարելու»:

– Մարդ է ուղարկել խնդրելու, որ տանն սպասես,– դարձավ նա քեռորդուն:

Արդարև, մի ժամ անցած, սպասավորը հայտնեց, թե եպիսկոպոսն արդեն իջնում է կառքից:

Նորին սրբազանության մուտքը հանդիսավոր էր: Գալիս էր ինչ–որ մի երիտասարդ վարդապետի, քաղաքի բոլոր քահանաների և երկու երեսփոխների ուղեկցությամբ, կարծես ցույց տալու համար իր դիրքի բարձրությունը: Երկու հակառակորդները – կարմրերես, ամրակազմ, սև ու փայլուն միրուքով Տեր– Սիմոնը և նիհար դեմքով, վտիտ մարմնով, ակնոցավոր Տեր– Աշոտը, սրբազանի թևերի տակ մտած, օգնում էին նրան բարձրանալու գորգերով ծածկված սանդուղքը:

Ճիշտ հիսունհինգ տարեկան էր սրբազանը, միջահասակ, գեր, պարարտ, կլորիկ, ինչպես լավ կերակրված մի խոզ: Նրա մսալի ու լայն երեսը ձգել էր վար մինչև կուրծքը մոխրագույն միրուքը, որ թևատարած բազելի էր նմանվում: Փայլուն մետաքսե վեղարի ետևից երևում էին մի

գույգ խիստ շարժուն աչքեր, ուռած ու կարմիր կոպերով, որոնց մի մասը ծածկված էր խիտ ու երկայն հոնքերով: Հաստլիկ և ծայրը մի քանի կոշտ մազերով զարդարված քթի աջ ու ձախ կողմերում երևում էին երկու լերդագույն ուռուցքներ, որ իբրև թշեր էին: Դա նրա երեսի միակ մասն էր առատաբույս միրուքից ազատ: Պարանոցից կախված էր մի ծանրակշիռ ոսկե շղթա, որի վրա հանգիստ բազմած էր մի մեծ ականակուռ խաչ:

Մինչ նա ծանր ու բարակ բարձրանում էր, երկայն արծաթակոթ գավազանի ծայրը զարկելով սանդուղքի աստիճաններին, աչքերը մերթ դեպի աջ, մերթ դեպի ձախ պտտելով, գննում էին հարուստ տան մուտքը:

Սմբատը սանդուղքի ծայրում թեքվեց համբուրելու սրբազանի աջը, որ ծածկված էր մազերով և գծավորված կապույտ-կարմրագույն երակներով, որոնցից կարծես արյունը պատրաստ էր դուրս ցայտել մի թեթև հպումից:

Սրբազանը հառաչեց շունչ առնելու համար՝ մտքումն անիծելով իր հաստ փորը: Բայց թող շրջապատողները կարծեն, որ այդ հառաչանքը խորին վշտակցության արտահայտություն էր դեպի սգավոր երիտասարդությունը:

Հանդիսավոր թափորը, որի սկիզբը սրբազանն էր, իսկ վերջը մի Տաճկաստանի գաղթական քահանա գորտագույն կարճ փերաջեով, դիմեց դեպի հյուրասենյակ՝ Սմբատի և Սրաֆիոն Գասպարիչի ուղեկցությամբ: Այստեղ նորին սրբազանությանն սպասում էին այրի Ոսկեհատը, Մարթան և քանի մի ազգական ծեր կանայք: Բոլորն էլ համբուրեցին սրբազանի աջը և ստացան նրա օրհնությունը:

Տեր-Սիմոնն ու Տեր-Աշոտը սրբազանին բազմեցրին թավշե բազկաթոռի վրա, ուր նա թաղվեց մինչև վեղարի ծայրը, ինչպես մի ձուլածո ռումբ բամբակի մեջ:

- Նորին վեհափառություն Ամենայն Հայոց Հայրապետը,- սկսեց եպիսկոպոսը հանդիսավոր շեշտով,- հաճել է օրհնության կոնդակ հղել առ ձերդ ազնվություն, ազնվազարմ Սմբատ Ալիմյան: Եկա, որ ձեզ մատուցանեմ սուրբ գիրս այս և իմ կողմից համբաբար կրկին ու կրկին շնորհակալություն մատուցանեմ հանգուցյալի բարի հիշատակին և ձեզ ևս օրհնեմ հանուն ձեր երջանկահիշատակ ծնողի եկեղեցաշեն և ազգօգուտ նվիրատվության:

Եվ ծոցից դուրս բերելով մի մեծ ծրար, բարձրացրեց վեր և ավելացրեց.

- Կարդացե՛ք, տե՛ր հայրեր...

Միաժամանակ Տեր-Սիմոնն ու Տեր-Աշոտը հարձակվեցին ծրարը խլելու: Տեր-Աշոտն իր հակառակորդից ավելի թեթևաշարժ ու ճարպիկ էր, ուստի նա կարողացավ խլել ծրարը:

- Տեր-Սիմոն, դու կարդա, քո ձայնը բամբ է,- հրամայեց սրբազանը:

Տեր-Աշոտը շրթունքները կրծոտելով, ծրարը հանձնեց իր հակառակորդին:

Տեր-Սիմոնը կարդաց: Այրին սկսեց լաց լինել, նրան հետևեցին մյուս պառավները, թեև ոչ մի բառ չէին հասկանում կոնդակից:

- Այս օրհնյալ տունն արժանի է հայրապետական օրհնության,- ասաց սրբազանն ընթերցումը վերջացնելուց հետո, կոնդակն իր ձեռքով Սմբատին հանձնելով: Մի՛ լաք, քույրե՛ր, այլ ցնծացե՛ք, քանզի այսօրվանից երկնավոր թագավորի աջը պիտի լինի այս գերդաստանի վրա: Թող ամենաբարձրյալ Աստված հանգուցյալի հոգին դասեսցե ի շարս սրբոց և մարգարեից:

Այս ասելիս, սրբազանը ջերմեռանդորեն բարձրացրեց աչքերը դեպի վեր: Կես ճանապարհին նրա հայացքը կանգ առավ առաստաղին կախված ահագին բրոնզե և ոսկեգօծ ջահի վրա: «Մարդ գիտենա ի՞նչ արժե այդ», ասաց նա իր մտքում:

Այնուհետև սկսեց խոսել Էջմիածնի մասին, խորհուրդ տվեց այրի Ոսկեհատին առաջիկա մեռնօրհնությանն այցելել Մայր Աթոռը: Ասաց, թե ինքն էլ այնտեղ է լինելու թեմի ժողովրդի համար աղոթելու և նորին Վեհափառությանը մատուցելու նրա հավատարմության հավաստիքը առաքելական մայր եկեղեցուն:

- Մեղք ունիմ, սրբազան, մեծ մեղք, մեր սուրբ կրոնի դեմ, չեմ կարող պարզերես Էջմիածին գնալ,- ասաց այրին, մի նշանակալի հայացք ձգելով իր շուրջը:

Սրբազանը ծանոթ էր Ալիմյանների ընտանեկան պատմությանը, ուստի, հասկանալով այրիի միտքը, դարձավ իր հետ եկած հոգևորականներին.

- Տեր հայրեր և դու հայր սուրբ, անցե՛ք մյուս սենյակ:

Հրամանն իսկույն կատարվեց և ներկա մնացին, բացի սրբազանից ու Ոսկեհատից, Սմբատն ու Սրաֆիոն Գասպարիչը:

Այրին խոսեց: Այո՛, մեծ է Ալիմյան գերդաստանի վրա ընկած արատը, մինչև որ չջնջվի այդ արատը, ոչ ոք այդ գերդաստանի անդամներից չունեն իրավունք իրան «հայ քրիստոնյա» համարելու: Սմբատը նախագգացել էր, որ մայրն այդ խնդրի մասին պիտի խոսե սրբազանի հետ, ուստի կանխավ վճռել էր լինել սառնարյուն և չվշտացնել ծնողին որևէ կոշտ ընդդիմադրությամբ:

Այրին համառոտ պատմեց այն, ինչ որ արդեն գիտեր սրբազանը, պատմեց հուզված և մերթ ընդ մերթ սև թաշկինակը հպելով աչքերին:

- Իմ որդին մեղավոր չէ, ո՛չ, ո՛չ,- կրկնեց նա, ավարտելով իր ասելիքը,- նա երեխա է եղել, նրան խելքից հանել են և փորձանքի մեջ գցել...

Միամիտ կին. նա դեռ հավատացած էր, թե որդու սխալը կարելի է ուղղել ամենայն դյուրությամբ, բավական է, որ ինքը կամենա ուղղել: Նա կարծում էր, որ այն պսակն է միայն սուրբ, անխախտելի, որ կապված է երկու ազգակիցների ու կրոնակիցների միջև, և այն զավակներն են միայն օրինական և սիրելի, որ ծնվում են այդ միությունից:

Սրբազանը նեղն ընկավ: Նրանից պահանջվում էր համոզել Սմբատին, որ իր ուխտը դրժե, թողնե կնոջը, ձգե զավակներին: Ինչպե՞ս համոզել այդ չափահաս, համալսարանն ավարտած տղամարդին այդ անելու, ի՞նչ խոսքերով ու հորդորներով ազդել նրա վրա: Սրբազանի առանց այդ ևս ծանր շնչառությունն ավելի արագացավ: Նա մինչև անգամ քրտնեց իր գիրուկ ուսերի վրա ծանր և անսովոր բեռան տակ: Այնուամենայնիվ նա կարողացավ խոսել: Եվ խոսեց նախ մայրենի եկեղեցու պատմական և քաղաքական նշանակության մասին, նկարագրեց նրա կրած տառապանքները, ապա ապացուցեց կրոն սիրելու և նրան հավատարիմ մնալու անհրաժեշտությունն «ազգի պահպանության» համար. բայց երբ հասավ խնդրի էական կողմին, հայացքն ուղղեց բրոնզե ջահին ու լռեց:

Այրին ծանր ու տխուր հառաչեց, զգալով, որ խնդիրն ավելի բարդ է, քան կարծում էր ինքը: Եվ նա դարձյալ դիմեց իր սովորական գենքի օգնությանը՝ թախանձանքներին ու աղերսներին:

- Ազատվիր հորդ անեծքից, որդի՛, ազատվիր և մեզ էլ ազատիր,- կրկնեց նա հարյուր անգամ կրկնածր:

Փորձը ծանր էր Սմբատի համար, անախորժ և եթե շարունակվեր պիտի դառնար զազրելի: Նա կրծոտում էր իր շրթունքները, որ մի

կերպ խեղդի իր մեջ կատաղությունը, որպեսզի մի որևէ ավելորդ բառով չվիրավորե իր մորը եպիսկոպոսի ներկայությամբ:

- Սրբազան,- խոսեց նա վերջապես,- բարի եղեք համոզել մորս, թե հրեշ է այն մարդը, որ իր հարազատ զավակներին կձգե փողոց: Ես սիրել եմ հորս, սիրում եմ մորս, բայց ինչպե՞ս զոհեմ այդ սիրույն մի ուրիշ, ավելի զորավոր սեր՝ հայրականը: Սրբազան, ամեն մի մարդ ինքն է պատասխանատու թե՛ այս, թե՛ մյուս աշխարհում իր անհատական կյանքի համար: Եթե իմ արածը ոճիր է իմ ազգի, կրոնի և գերդաստանի դեմ, ես և միայն ես պիտի կրեմ նրա պատիժը: Գալով իմ հոր անեծքին. ես կաշխատեմ նրանից ազատվել ուրիշ ճանապարհով, ես կաշխատեմ լինել օրինավոր մարդ, ազնիվ, անարատ իմ գերդաստանի և ուրիշների համար, բայց ձգել իմ զավակները՝ երբեք, երբեք, երբեք...

- Որ այդպես է, զավակներդ վերցրո՛ւ, իսկ նրանց մորը արձակիր...

- Մհրը,- գոչեց Սմբատը, այլևս չկարողանալով զսպել իրեն,- ի՞նչ կանե՞իր, մայր, եթե քեզանից խլեին քո զավակներին: Ո՛չ, սրբազան, գուր է ձեր միջամտությունը, ես չեմ կարող մորս պահանջը կատարել:

Այդ ասելով, նա ոտքի կանգնեց՝ ցույց տալու համար, որ այլևս ավելորդ է համարում այդ մասին խոսելը:

Սրբազանն ուրախ էր, որ խնդիրը շատ էլ չի բարդանում և կարող է այժմ թեթևացնել իր շնչառությունը: Աջող վայրկյան որսալով, ոտքի կանգնեց, պահպանիչ ասաց, հասկացնելով մյուս սենյակում սպասողներին, թե նուրբ տեսակցությունը վերջացել է:

Սրբազանն ստացավ «աջահամբույրը» և հեռացավ նույն հանդիսավորությամբ, որով եկել էր:

Այրին լալիս էր, Սրաֆիոն Գասպարիչը մխիթարում էր նրան:

Քառորդ ժամ անցած, Սմբատը դարձյալ հոր սենյակումն էր: Նա դառնացած էր, բայց միևնույն ժամանակ զգում էր մի տեսակ հոգեկան թեթևություն: Առաջին փոթորիկը, որին հոր թաղումից հետո սպասում էր ամեն բոպե, անցավ պակաս զորավոր, քան կարծում էր: Նա կարողացավ դիմադրել մորը: Վաղը նա կակնարկե, թե ցանկանում է կնոջն ու երեխաներին բերել Մոսկվայից: Այրին, իհարկե, կգայրանա, կաղերսե, լաց կլինի, բայց փույթ չէ, այդ սկիզբն է, հետո կամա ականա կրնտելանա իր հարսին ընդունելու մտքի հետ: Իսկ հետո՞, վերջացա՞վ դրանով խնդիրը: Օ՛, ո՛չ, այդ չէ էականը, կրնտելանա՞ արդյոք ինքը՝

Սմբատն իր կացությանը, նույնիսկ եթե կարողանա մոռացության տալ հոր անեծքը:

Նա այլևս չկարողացավ պարապել, սկսեց թղթերը ժողովել:

Ներս մտավ սպասավորը և հայտնեց, թե «ուստա Բարսեղը» ուզում է աղային տեսնել:

- Ո՞վ է ուստա Բարսեղը:

- Մեր վարձողներից մեկը:

- Թող գա:

Այցելուն այն դեղին մագերով մարդն էր, որ հոգեհացի ժամանակ մոտեցավ «աղվակատ» Մուխանին և խնդրեց այն երեկո գնալ իր տուն: Նա կանգնեց դռների մոտ, ձեռները դրեց կրծքի վրա և խոնարհ գլուխ տվեց, թեքվելով մինչև հատակը: Հետո աջ ու ձախ նայելով, գողնովի մոտեցավ և ժպտուն դեմքի վրա խաղացնելով մի շողոքորթ ժպիտ, ձեռը պարզեց տանտիրոջը: Առաջին հայացքից իսկ այդ մարդու կերպարանքն ու ձևերը վատ տպավորություն գործեցին Սմբատի վրա:

- Ի՞նչ եք կամենում,- շտապեց նա հարցնել:

- Հրամանոցդ առողջությունը, Սմբատ-բեգ,- լավեց մի խուլ ձայն:

- Գո՞րծ ունիք:

- Մի պզտիկ հաշիվ ունենք, Սմբատ-բեգ...

- Նստեցե՛ք...

Հյուրը գլուխ տվեց, բայց չնստեց:

- Հրամանքդ, ինչպես տեսնում եմ, ինձ մոռացել ես,- ասաց նա իր ապակյա աչքերը հառելով տանտիրոջ երեսին. - իհարկե, աղա ջան, քանի տարի է... բայց մենք, ցավդ առնեմ, հրամանոցդ շատ լավ ենք հիշում: Այսչափ երեխա էիք, այ,- շարունակեց մարդը, ձեռով ցույց տալով մի արշին բարձրություն հատակից,- պզտիկ, պզտիկ: Հետո մի քիչ մեծացար, գնացիր Մոսկվա ու գնացիր, Աստված պահի, այժմ տղամարդ ես, այն էլ ի՞նչ տղամարդ... Լսվ էս, աղա ջան...

- Շնորհակալ եմ: Դուք ասացիք՝ ինչ-որ հաշիվ ունիք. ի՞նչ հաշիվ է:

Ուստա Բարսեղը, կարծես, հարցը չլսեց և շարունակեց նույն անվրդով եղանակով.

- Գալիս էիր մոտս, պզտիկ-պզտիկ զանգուլակներ էիր ուզում կատվի վզին կապելու համար: Այ, հենց սենյակի տակն է մեր խանութը, ցավդ առնեմ, ոտքով որ խփես - ծառայիդ գլխին կդիպչես...

- Հիշում եմ, հիշում եմ,- ընդհատեց Սմբատն անհամբեր,- ուստա

Բարսեղն էք, արծաթագործ... Ասացէք, ինչ հաշիվ ունիք, ուստա Բարսեղ:

- Մի օր եկաք, թե «ինձ համար ձուկ բռնելու չանգալ շինե, ուստա Բարսեղ»: «Աչքիս վրա, ասացի, ցավդ առնեմ»: Նստեցի ու մի օր տանջվելով, մի լավ արծաթե չանգալ շինեցի, բաշխեցի... Ուրախացար, ցավդ առնի ուստա Բարսեղը...

- Ուստա Բարսեղ, հաշիվ էիք ասում:

- Մյուս օրը չանգալը բերիր, թե «ուստա Բարսեղ, ասում են, արծաթը դալք է»: Ձեմ իմանում, որ մոլթանին էր ասել, որ ուստա Բարսեղը դալք արծաթը խալիսի տեղ է ծախում... Միտդ է...

- Ինչ հաշիվ ունիք ուստա Բարսեղ,- գոչեց Սմբատը, ձայնը բավական բարձրացնելով բարկությունից:

- Հաշիվը,- կրկնեց հյուրը, իբր թե անփույթ. - հա, մոռացա, գլուխս խոսքով խառնվեց: Հաշիվը, Սմբատ-բեգ, Միքայել Մարկիչի անունով... Պզտիկ հաշիվ է, շատ պզտիկ, ցավդ առնեմ... Բայց դե Միքայել Մարկիչը ջահելություն է անում... Երեք օր է աղաչում, պաղատում ենք, չի հատուցանում...

- Չի հատուցանում: Ուրեմն փո՞ղ է պարտական ձեզ...

- Հայս՛, ցավդ առնե ուստա Բարսեղը, պարտական է, որ չտա էլ, իհարկե ոչինչ չենք ասիլ, ջանին դուրբան, բայց դե պարտական է մուրհակով...

- Մուրհակո՞վ...

- Թամի՛զ... до востребования...

- Գումամբը:

- Հրամանոցդ համար դատարկ բան, մի ձեռք հագուստի փող. մի գիշերվա ծախք... Բայց դե մեզ պես քյասիք-քյուսուրի համար խազնա, թագավորություն, Հարուն Ալ Ռաշիդի բոստանը, հա՛, հա՛, հա՛...

Նրա ծիծաղը հնչեց այնքան չոր ու անախորժ, որ Սմբատը զզվանքի պես մի բան զգաց: Սակայն նա արդեն հետաքրքրվել էր այցելուի ասածներով:

- Հապա ցույց տվեք տեսնեմ Միքայելի մուրհակը,- ասաց նա, ձեռք պարզելով այցելուին:

Ուստա Բարսեղը, աջ ու ձախ նայելով, ձեռք տարավ ծոցը, դուրս բերեց այնտեղից մի հնամաշ թղթապանակ: Ինչ-որ թղթերի միջից զգուշությամբ դուրս բերեց մի մուրհակ: Բաց արավ և ծայրից ամուր

բռնելով, պահեց Սմբատի աչքերի առջև:

- Այո՛, այդ Միքայելի ստորագրությունն է,- ասաց Սմբատը,- բայց մի վախենաք, չեմ խլիլ ձեր ձեռքից, գումարն եմ ուզում գիտենալ:

Սմբատն ապշեց, մուրհակը յոթ հազար ռուբլի էր: Մի գումար, որ կասկածելի էր, թե համապատասխանե արծաթագործի կարողությանը:

- Ուստա Բարսեղ, դուք այժմ էլ ձեր արհեստն եք գործածում:

- Հայ՛ա, ցավդ առնեմ, զարգյար էինք, զարգյար էլ մնացինք. չխկումըխկ ենք անում, օղլուշաղ պահում, հինգ երեխա ունենք... բայց երեք տարի է մի պզտիկ պահարան ենք դրել, մեջը մի քանի արծաթեղեն ու ոսկեղեն շարել, մենք մեզ խաբում ենք. իբրև թե մենք էլ առևտուր ենք անում:

- Երևի, Միքայելը ձեզնից ոսկեղեն է վերցրել...

- Չէ՛, ազիզ արևդ վկա, նադդ փող ենք տվել կանաչ- կարմրանոցներ: Ազիզ արևդ վկա, երեխաների բերանից ենք խլել ու տվել:

- Ուստա Բարսեղ,- արտասանեց Սմբատը, մի սուր հայացք ձգելով մարդու երեսին,- դուք ուղիղ յոթ հազար եք տվել Միքայելին, թե՛ պակաս:

Ուստա Բարսեղը մի քիչ շփոթվեց, բայց միայն մի վայրկյան: Շուտով ուշքը ժողովեց և ժպտալով պատասխանեց.

- Ցավդ առնեմ, իհարկե, մի քիչ պակաս ենք տվել, բայց դե գումարը յոթ հազար արծաթե դրամ է:

- Ես ձեզ խնդրում եմ ասել, գուտ դրամ ղրքան եք տվել: Չէ՛ որ մուրհակի մեջ տոկոս էլ կա:

- Տոկո՛ս, իհարկե, առանց տոկոսի բան կլինի՞, բայց Միքայել Մարկիչի պարտքը դրուստ յոթ հազար ռուբլի է:

- Երբ է մուրհակի ժամանակը լրանում:

- Ժամանակը... հա՛, ժամանակը այսօր տասնուվեց օր է հանգուցյալ Մարկոս աղան «դովոստրեբովանի է» եղել, Աստված նրա հոգին լուսավորե: Ազիզ արևդ վկա, օր ու գիշեր աղոթք ենք արել նրա կյանքի համար, բայց ի՛նչ արած, մահը մերն է, մենք մահիինը. Աստված այդպես կամեցավ:

- Ի՛նչ եք ուզում ասել, ուստա Բարսեղ, ես ձեզ չեմ հասկանում:

- Արևի լույսի պես պարզ է: Աղա Միքայելը խոստացել է պարտքը վճարել հոր մահից հետո, ձեռաց մի քանի օր անցած:

Սմբատը ցնցվեց, հասկացավ եղբոր վատթար արարքը, որդին

հոր մահն աճուրդի էր դուրս բերել: Անտարակույս այս Բարսեղը մի արյունարբու վաշխառու է, որ, օգտվելով շվայտ երիտասարդի նեղ դրությունից, մեկին հարյուրով պարտք է տվել ծերունու մահից հետո ստանալու պայմանով: Ո՞րն է ավելի գարշելի, տվողը, թե՛ վերցնողը:

- Շատ բարի,- ասաց նա,- այսօր սպասեցեք, եղբորս հետ կխոսեմ, հետո կգաք...

- Չէ՛, չէ՛, ցավդ առնի ուստա Բարսեղը, Միքայել Մարկիչը չպիտի գիտենա, որ հրամանոցդ մոտն ենք եկել, աման, աման, նա գիժ է, մեզ կսպանի, հինգ երեխաների տեր ենք...

- Հեռացե՛ք: Վաղը եկեք, կստանաք ձեր փողերը:

- Հա՛, ցավդ առնեմ, էգուց վերջացնենք: Հինգ երեխա ունենք, պառավ մայր, քույրեր, եղբայրներ, քրոջ աղջիկներ, եղբոր տղերք, մին սյուրու: Դատաստանից զահլեններս է գնում, հաշտությունը լավ բան է, ինքը Քրիստոսն է ասել: Աստված լուսավորի Մարկոս աղայի հոգին, երևելի մարդ էր, մեզ շատ էր սիրում, ամեն օր գալիս էր խանութ: Մենք էլ ձեր հրամանոց ծառաներն ենք, ձեր շվաքումն ենք ապրում: Ներողություն, գլուխդ ցավացրի՛նք, ծառայություն, մի՛ նեղանար, առանց ասելուդ էլ գնում ենք... էգուց կգանք, ծառայություն...

Եվ ուստա Բարսեղը երեսը դեպի Սմբատը, հետ ու հետ քայլելով, մեջքից թեքված, դուրս գնաց:

Նույն օրը երեկոյան Սմբատի ու Միքայելի մեջ տեղի ունեցավ առաջին ընդհարումը: Միքայելն առանց քաշվելու խոստովանեց, որ Բարսեղից վերցրել է ընդամենը մի հազար ռուբլի, փոխարենը տվել յոթ հազար ռուբլու մուրհակ: Ի՞նչ աներ, փողի կարիք է ունեցել: Նա արել է այն, ինչ որ շատ շատերն են անում ժլատ հայրերի զավակներից: Նա չէր կարող պաս ու ծոմ պահել, լինելով միլիոնատիրոջ զավակ այն ժամանակ, երբ նրա ընկերները ծախսում էին հազարներով ու տասնյակ հազարներով: Այսօր նա վերջապես իրավունք ունի ազատ ու ինքնագլուխ ապրելու, և ահա մի բռնակալի տեղ մյուսն է ասպարեզ եկել: Ո՛չ, այդ անտանելի է և վիրավորական: Հայրը թողել է մի ապօրինի կտակ, նա, իհարկե, լուռ չի մնալ, կանե ինչ որ հարկավոր է, իսկ առայժմ թող՛ Սմբատը, առանց բացատրության սպասելու, վճարե ուստա Բարսեղին, այլապես գործը կերթա դատարան...

Սմբատն սկսեց բացատրել եղբորը, թե ինքը երբեք չի մտածել նրա բռնակալը դառնալու, թե նրանք հավասար եղբայրներ են և

պարտավոր են միմյանց վրա ազդել բարի խորհուրդներով: Միքայելի այժմյան կենցաղն արժանի է խորին պարսավանքի. այդ կյանք չէ, որ նա վարում է, այլ հոգեկան սնանկություն, բարոյական անկում, մարմնի քայքայում: Թո՛ղ նայե Միքայելը հայելուն: Այդպես շարունակել չի կարելի, այդ վիրավորանք է գերդաստանի պատվին:

- Վերջապես, մենք չունենք բարոյական իրավունք հանգուցյալի դառը քրտինքով ձեռք բերած հարստությունը ծովը թափելու մեր հաճույքի համար:

- Դառը քրտինքով,- կրկնեց Միքայելը կծու հեզությամբ. - դու համոզված ես, որ մեր հայրն իր միլիոններն արդար ճանապարհով է վաստակել:

- Մի՞թե դու համոզված չես,- գռչեց Սմբատը զարմացած:

- Ես: Ես համոզված եմ, բայց դու - ո՛չ:

- Ի՞նչ ես ուզում ասել:

- Այն, որ դու մտքումդ մեր հորը համարում ես հարստահարիչ և չես խղճահարվում գալ տիրանալ նրա հարստությանը:

- Միքայել:

- Զնյր ես վիրավորվում: Կամենաս ցույց կտամ Մոսկվայից գրած նամակներդ այն օրից, երբ հանգուցյալը քեզ զրկեց թռչակից: Դու գրում էիր, թե մեր ժամանակներում արդար աշխատանքով երբեք չի կարելի հարստանալ: Դու մեղադրում էիր մեր հորը աշխատավորներին հարստահարելու, ազահության և ժլատության մեջ, իսկ ես պատասխանում էի, թե Մարկոս Ալիմյանի հարստությունն ուրիշների քրտինքի արդյունքը չէ, այլ բախտի բերմունք, բնության մի պագև, վիճակախաղ... Ես պաշտպանում էի, դու՛ հարվածում էիր, ասս, այժմ ո՞վ է մեզանից ավելի արժանավոր ժառանգ, էս՛ իմ շռայլ ու զելխ աննպատակ կյանքով, թե՛ դու՛ քո տնտեսական աշխարհայացքով և գրքերից քաղած փիլիսոփայությամբ:

- Զգիտեմ, գուցե ավելի դու, քան ես...

- Այո՛: Ես: Թո՛ղ, ուրեմն, որ ես օգտվեմ նրա հարստությունով, հեռացիր գործերից, հանձնելով ինձ հարստահարությամբ և կեղեքումով դիզված հարստությունը: Դու ուսում ունիս, ես թերուս եմ, դու խելոք ես, ես հիմար, դրամը հիմարին է հարկավոր, խելոքն ինքը կարող է վաստակել: Ահա պարծենում ես քո պարկեշտությամբ ու ժուժկալությամբ, բայց մոռանում ես քո և իմ պայմանները կյանքի:

Տասներկու տարեկան էիր, երբ հեռացար վատ շրջաններից, գնացիր Մոսկվա: Այնտեղ դու ապրել ես ընտիր ընտանիքներում, կրթվել ես լավագույն ուսուցիչների ձեռքի տակ, համալսարան ես մտել և ավարտել: Իսկ ինձ պահել են այստեղ, այս ապականված քաղաքում և քո պատճառով զրկվելով բարձր ուսումից, ընկել եմ վատ միջավայր...

- Իմ պատճառով,- ընդհատեց Սմբատը:

- Այո, միթե չգիտեիր: Այն օրը, երբ մեր հայրն իմացավ, որ դու միացել ես մի օտարուհու հետ, երդվեց մյուս որդիներին ոչ միայն Ռուսաստան չուղարկել, այլև իր աչքից չհեռացնել: Ահա ինչն է գրկվեցի այն առաքինությունից, որով այսօր պարծենում ես: Այո, այն դու խելոք ես, դու ունիս բարձրագույն ուսում, դու քեզ կարող ես ապահովել քո արդար աշխատանքով, իսկ ես չեմ կարող, որովհետև տգետ եմ, հիմար և աշխատանքի անընդունակ: Ինձ և ոչ թե քեզ է վայել շոայել ուրիշների քրտինքով վաստակած հարստությունը:

- Բայց ես պարտավոր եմ անել այն, ինչ որ կտակել է մեր հայրը:

Միքայելը բարձրաձայն ծիծաղեց:

- Պարտավոր եմ անել այն, ինչ որ կտակել է մեր հայրը,- կրկնեց նա, ձեռները իրարու զարկելով և գլուխն աջ ու ձախ երեբելով,- այ այ այ: Ինչ գովելի հնազանդություն, ինչ զմայելի առաքինություն: Պարտավոր ես, ուրեմն կատարիր նախ և առաջ հորդ կտակի գլխավոր կետը, բաժանվիր կնոջիցդ ու երեխաներիցդ...

- Այդ քո գործը չէ:

- Թող այդպես լինի, եթե կամենաս, ես այլևս չեմ խոսիլ այդ մասին, բայց միայն մի պայմանով, որ դու էլ ինձ չձանձրացնես քո հորդորներով ու խրատներով, որոնք ոչ մի արժեք չունեն ինձ համար:

- Բայց ես պարտավոր եմ ձանձրացնել, որովհետև այդ ոչ միայն մեր հոր, այլև մեր մոր կամքն է:

- Ինչո՞ւ: Որովհետև ես շատլատան եմ, իսկ դու օրինավոր մարդ, ես անբարոյական եմ, դու բարոյական, չէ՞: Նեղություն կրիր, բարոյական մարդ, գնա հենց այս րոպեիս, գնա մայրիկի սենյակը տես խեղճ կինն ո՞ւմ պատճառով է արտասուք թափում - իմ, թե՞ քո... Ցտեսություն, վաղն առանց այլևայլի կվճարես ուստա Բարսեղին իմ պարտքը, մուրհակը հետ կվերցնես, ինձ համար կպատրաստես հինգ հազար ռուբլի: Ես ունիմ ուրիշ պարտքեր էլ: Բոլորը կվճարես ու կգրես իմ հաշվին:

Նա դուրս գնաց, արհամարհանքով լի մի հայացք ձգելով եղբոր

վրա:

Սմբատը վրդովված ձեռք զարկեց սեղանին և ոտքի ելավ: Ահա ինչ. նույնիսկ այդ մինչև ոսկորների ծուծն ապականված երիտասարդը կշտամբում է նրան, երեսովը տալիս նրա անուղղելի սխալը: Ինչ կարող է անել այդ մարդու վերաբերմամբ, ինչպես «ձանապարհի բերել», քանի որ ինքը չի կատարում իր վրա և իր վերաբերմամբ դրված ծանր պարտքը:

«Բայց այնուամենայնիվ ես քեզ չեմ թողնիլ քո կամքին», վճռեց նա մտքում:

— — — — —

Անցան սգի առաջին օրերը: Շուշանիկի վիշտն սկսեց մեղմանալ: Այժմ նա ամբողջ օրն անց էր կացնում Անտոնինա Իվանովնայի բնակարանում: Միասին ծրագրում էին, վիճաբանում, որոշում և միմյանց ոգևորում: Ամառվա ամենատաք օրերը մոտենում էին, ուստի իրիկնային կուրսերի բացումը հետաձգեցին աշնան, մանավանդ որ Անտոնինա Իվանովնան երեխաներին պիտի տաներ ամառանոց:

Շուշանիկի աչքերը որոնում էին Միքայելին ամենուրեք: Շատ անգամ նա իր բարեկամուհու բնակարանը գնում էր նրան հանդիպելու գաղտնի հույսով: Այնինչ, Միքայելը դադարել էր այցելել իր եղբոր ամուսնուն, չէր երևում ոչ մի տեղ: Հայտնվեց, որ նա տեղափոխվել էր հեռավոր հանքերը: Ինչ է նշանակում այդ. միթե այժմ նա է փախչում, միթե արհամարհելու հերթը նրան է անցել: Գուցե նա վիրավորվել է, որ Շուշանիկը մինչև այժմ շնորհակալության մի խոսք չի ասել: Բայց միթե անսահման երախտագիտությունը խոսքերով է միայն արտահայտվում, միթե Միքայելը չի զգում, թե ինչ է կատարվում Շուշանիկի սրտի մեջ, միթե չի նկատում արմատական հեղաշրջումը նրա հոգեկան աշխարհում:

Մի օր իրիկնադեմին Շուշանիկը մենակ նստած էր ընդարձակ պատշգամբի ծայրում, իր սենյակի առջև: Մոտեցան նրա հորաքրոջ զավակները և, մի պատկերազարդ գրքույկ դնելով նրա ծնկների վրա, խնդրեցին, որ նա բացատրե նկարների բովանդակությունը: Այդ գրքույկը, երեկ, Անտոնինա Իվանովնան էր նվիրել նրանց: Շուշանիկն

սկսեց թերթել ու բացատրել, մի ձեռով գրկած երկու մանուկների գլուխները: Մի վայրկյան նա գլուխը բարձրացրեց, հայացքը ձգեց առջև տարածված ազատ նավթահողերի վրա և ցնցվեց այնպես, որ գրքույկն ընկավ ծնկներին: Այնտեղ, հեռվում, մի խումբ արհեստավորներով շրջապատված Միքայելն ինչ-որ պատվերներ էր տալիս: Նրա թևը դեռ կապած էր պարանոցին: Շուշանիկը մանուկներին հեռացրեց սենյակ և բոլոր ուշադրությունը լարեց դեպի խումբը: Մի քանի րոպե անցած խումբը ցրվեց, Միքայելը մնաց մենակ: Նա հանդարտ քայլերով մոտեցավ մի հողակույտի և նստեց մի մեծ քարի վրա: Վերջնայիսյան արեգակի վերջին ծիրանագույն ճառագայթները ողողել էին նրան և այդ կացության մեջ նա Շուշանիկին թվաց այնչափ առնական, այնչափ գեղեցիկ, որչափ այն վայրկյանին, երբ Չուպրովի թևին հենված դուրս էր գալիս ծխերի միջից, լուսավորված հուրերի բոսորագույն լուսով: Նա նայում էր դեպի արևմուտք, երկանր, երկանր, մինչև որ հրեղեն գունդը թաքնվեց հեռավոր բլուրների հետևում: Հետո նա վեր կացավ քարի վրայից և քայլերն ուղղեց դեպի Աստոնինա Իվանովնայի բնակարանը: Որքան նա մերձենում էր, այնքան ներքին անհաղթելի ուժը Շուշանիկին մղում էր դեպի նա:

Վերջապես, նա նկատեց Շուշանիկին և մոտեցավ: Մի ախորժելի ջերմություն զգաց օրիորդը, սեղմելով նրա ձեռը, որ ազատել էր իրեն կրակի ձիրաններից: Այժմ Միքայելի դեմքի վրա չէր նկատվում նախկին վշտի մութ ստվերը: Այժմ նրա աչքերի մեջ չէրևաց նախկին մռայլությունը, որ Շուշանիկին թվում էր չարություն:

- Ներեցեք, որ մինչև այսօր չեմ արտահայտել ձեզ իմ շնորհակալությունը,- արտասանեց օրիորդը և զգաց, որ իր ձայնը դողում է:

- Ինչո՞ւ համար:

- Եվ դուք դեռ հարցնում եք...

Դա բառ առ բառ նույն խոսքերն էին, որ մի քանի ամիս առաջ փոխանակեցին, երբ Միքայելը շնորհակալություն էր հայտնում Շուշանիկին, որ այդպիսի հոգատարությամբ խնամել էր նրան հիվանդության ժամանակ: Այն օրը Միքայելն էր առիթ փնտրում խոսելու - այսօր Շուշանիկը:

- Դուք ազատեցիք հորս և միջոց տվեցիք նրան մեռնելու բնական մահով: Դուք փրկեցիք հորեղբորս... դուք... - չկարողացավ վերջացնել

իր խոսքը Շուշանիկը:

Մի մեղմ կիսահեգնական ժպիտ անցավ Միքայելի գունատ դեմքով:

- Օրիորդ,- ասաց նա մտազբաղ,- ես ոչ ոքի չեմ ազատել, բացի գուցե - մեկից:

- Ո՞վ է այդ մեկը:

- Ես ինքս:

Շուշանիկը նայեց նրա երեսին զարմացած:

- Չգիտեմ ի՞նչ եք ուզում ասել, բայց ես... ես իմ կյանքը ձեզ եմ պարտական:

- Ո՛չ, օրիորդ, այդպես չէ,- գոչեց Միքայելը,- ձեր կյանքի փրկությունը ձեզ և միայն ձեզ եք պարտական, իսկ ես եղել եմ ճակատագրի մի կույր գործիք: Թույլ կտամք,- ավելացրեց նա անվստահ շարժումով իր առողջ ձեռը սահեցնելով օրիորդի թևի տակ:

Շուշանիկն ինքն էր փափագում բռնել նրա թևը, բայց չէր համարձակվում, ուստի հաճույքով ընդունեց նրա ձեռը: Նրանք հեռացան բնակարաններից և մի քանի բոպե ընթանում էին լուռ, յուրաքանչյուրն իր մտքերով զբաղված:

- Լսեցե՞ք, օրիորդ,- խոսեց, վերջապես, Միքայելը,- ես ուզում եմ ձեզ պատմել մի բան, որ պատահեց մի քանի բոպե սրանից առաջ: Նստած էի այն մեծ քարի վրա և դիտում էի արեգակի մուտքը: Մտածում էի շատ բաների մասին, որոնք երբեք-երբեք չեն զբաղեցրել իմ գլուխը: Տեսնում եք այն մթին բուրգերն իրենց սուր ու եռանկյունի գագաթներով, շոգիի, ծխի ու մրի այդ խառնուրդը, բոլոր առարկաների, բոլոր մարդկանց և բոլոր կենդանիների ու թռչունների սևությունը, այդ ցեխը, տիղմը և ամեն տեսակի ապականությունները: Դա մի տարօրինակ քառու է: Ես համեմատում էի այդ քառու մեր կյանքի, մեր միջավայրի և առանձնապես իմ միջավայրի հետ և նույնը տեսնում էի այնտեղ:

Միայն մի տարբերություն կա այդ երկու քառուների մեջ, այն, որ մեր հանքերը, մեր գործարանները նախ տալիս են ծուխ ու մուր, ապա լույս, մինչդեռ մեր միջավայրն առայժմ տալիս է միայն և միմիայն ապականություն, որի կատարյալ մարմնացումը ես եմ ու ինձ նմանները, որոնց թիվը շատ, շատ է: Հիշում եմ իմ վատթար, աննպատակ ու նողկալի կյանքը: Զգում էի ինձ մինչև կոկորդս թաղված կեղտերի մեջ: Հիշում եք իմ կրած վիրավորանքները և ստորացումներն ու այն բոլոր բարոյական վերքերը, որ ես եմ տվել ուրիշներին... Հետո հիշեցի

վերջին ամիսներում իմ բոլոր զգացումներն ու մտածածները: Եվ այս խառնիխուռն մտքերի մեջ իմ հայացքը չէր բաժանվում արևմուտքից: Արդյոք, այնտեղից պիտի գա մեր բարոյական փրկությունը, թե՛ մեր լույսը պիտի ծագե մեր մթությունից ու խավարից...

Նա կանգ առավ, մի քանի վայրկյան լռեց և ապա մի ծանր հառաչանք արձակելով շարունակեց.

– Մայր մտնող արեգակն ինձ հիշեցրեց այն սոսկալի հրդեհը: Եվ կենդանի վերականգնեց իմ աչքերի առջև մի տեսարան, որ երբեք–երբեք չպիտի ջնջվի իմ հիշողության մեջ: Ես լսեցի հուսահատական աղաղակներ, որոնք մորմոքում էին սիրտս: Տեսա մի ծնողասեր զավակ, որ ձգտում էր գլխիկոր վազել ու նետվել կրակի մեջ՝ իր այրվող ծնողին փրկելու համար: Մտաբերո՞ւմ եք այն վայրկյանը, երբ իմ հայացքը հանդիպեց մի զույգ աղերսալի աչքերի: Ահ, այդ աչքերը, այդ աղիողորմ նայվածքն էին, որ մի ակնթարթում փոթորկեցին իմ հոգեկան ու բարոյական աշխարհը: Ես մոռացա ամեն ինչ և միևնույն ժամանակ զգացի, որ սթափվում եմ մի ծանր, երկարատև քնից, մի մղձավանջից: Երբ վազում էի դեպի կրակը, թվաց ինձ, որ վազում եմ խավարից դեպի լույս: Երբ ինձ տեսա ամեն կողմից վտանգի մեջ, զգացի, որ վտանգն ինձ փրկում է մի այլ, ավելի անխուսափելի, ավելի զորավոր վտանգից: Դուրս գալով կրակի միջից, զգացի հոգեկան այնպիսի մի թեթևություն, որ երբեք–երբեք չէի զգացել իմ քսանութ տարվա կյանքի ընթացքում: Թվաց ինձ, որ սրտիս վրայից դեն ձգեցի մի կապարային ծանրություն, և այն, ինչ որ ձգեցի, իսկույն այրվեց իմ հետևում, կրակի մեջ, ու ոչնչացավ... Օրիորդ, կրկնում եմ. ձեզ չէ, որ ազատեցի, այլ ինձ: Օրիորդ, այլևս անգոր եմ թաքցնելու ձեզանից այն, ինչ որ զգում եմ ու մտածում: Գուցե մոլորվում եմ, բայց թվում է ինձ, որ այդ հրդեհը վերջ տվեց իմ կյանքի խավարին, որ նա մաքրեց ինձ իմ աչքում, որ նա փրկեց ինձ անխուսափելի կործանումից: Օրիորդ, ոչ ոք և ոչինչ չէր կարող անել այն, ինչ որ դուք արիք ինձ համար, դուք՝ ձեր մեջ թաքնված այն խորհրդավոր զորությամբ, որը ես չեմ կարող բացատրել: Դուք վերջ տվեցիք իմ կյանքի խավարին, կրակների միջով ինձ տանելով մինչև այնտեղ, ուսկից պիտի սկսվի ինձ համար մի նոր կյանք: Ես դեռ մաքրված չեմ իմ կեղտերից, բայց համոզված եմ և զգում եմ, որ պիտի մաքրվեմ, պիտի զտվեմ, եթե դրա համար հարկավոր լինի անցնել նոր կրակների ու վտանգների միջով:

Նա լռեց, առողջ ձեռով շփեց ճակատը: Արդեն նրանք հասել էին մի վայր, ուր ապահով էին անհամեստ աչքերից: Շուշանիկին երազ էր թվում և՛ այն, ինչ որ լսում էր, և՛ այն, ինչ որ զգում էր: Նա չէր վստահանում ուղիղ նայել Միքայելի աչքերին, բայց զգում էր, որ այժմ այլ է այդ աչքերի արտահայտությունը, ինչպես այլ են այդ ձայնի հնչյունները: Ո՛չ, դա նախկին Միքայել Ալիմյանը չէ. նա, որից փախչում էր: Ո՛չ, այն չկա այլևս, անհետացավ, և այժմ նրա առջև կանգնած է մի բոլորովին ջոկ մարդ: Իսկ նա, այն մյուսը, որ դեռ մի ամիս առաջ լցրել էր նրա երևակայությունը և այնպես գերել նրա հոգին: Այն էր երազ, այն էր խաբեություն, իսկ այս իրականությունն է, պարզ, անհերքելի իրականություն: Նա լսում է, շոշափում է բուն տղամարդու մերձավորությունը:

Եվ նա լռին հեզությամբ թեքեց իր գլուխը, թույլ տալով Միքայելին իրեն համբուրել:

Երկինքը գունատվեց, հորիզոնի վրա պարզվեց կիսալուսինը: Զմայլելի երեկո մի երջանիկ գույգի համար:

Մի քանի րոպե անցած Միքայելը մոտենում էր իր օթևանին ուրախ, բախտավոր, սիրտը լեցուն բուռն զգացումներով: Զգացումներ, որոնք այլևս արձագանք էին գտել այն էակի սրտում, որի պատճառով նա այնքան տանջվում էր և որի շնորհիվ իրեն մաքրված էր զգում:

Իսկ այնտեղ, պատշգամբի ծայրում, Շուշանիկը, փաթաթվելով մոր պարանոցին, հեկեկում էր, արտասանելով.

– Մայրիկ, ես երջանիկ եմ... մայրիկ, ես առաջ անբախտ էի, այժմ երջանիկ եմ...

Հետևյալ առավոտ Միքայելը տելեֆոնով Սմբատին ասաց.

– Ես կատարում եմ մեր հոր վերջին կամքը: Վճարիր Մարութխանյանի պարտքերն իմ ժառանգությունից...

Դարձվածը հասկանալի էր՝ «մեր հոր վերջին կամքը»: Միքայելը ամուսնանում է և պարզ է՝ ում հետ:

«Նա բախտավորվեց, – ասաց Սմբատը մտքում, – իսկ ես միշտ կմնամ անբախտ»...